

<https://doi.org/10.53656/his2025-5-1-two>

Documentary heritage
Документално богатство

ДВЕ БРИТАНСКИ КАРИКАТУРИ, ПОСВЕТЕНИ НА БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС, 1878

Доц. д-р Любомир Кръстев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Abstract. The article examines two cartoons by the British artist William Chasemore that reflect on the Congress of Berlin 1878. The Congress was famous for the creation of other cartoons, but the two works by William Chasemore do not fall into this category and may represent an interesting addition to the more popular aspects of satire dedicated to the diplomatic forum after the Russo-Turkish War of 1877 – 1878. Leading European politicians are depicted curiously, including German Chancellor Otto von Bismarck, British Prime Minister Benjamin Disraeli (Lord Beaconsfield), Russian Foreign Minister Prince Gorchakov, and other important participants in the meeting in Berlin in the summer of 1878. The satirical presentation of the event is filled with many scathing but accurate observations about international politics in the context of the Eastern Question.

Keywords: Congress of Berlin; cartoons; Bismarck; Disraeli; Salisbury; Gorchakov; Eastern Question; satire

Берлинският конгрес е събитие, което определено не остава незабелязано за карикатуристите в Европа. Едва ли има историк, който да не си спомня за хумористичното изобразяване на Ото фон Бисмарк като оберкелнер, поднасящ пуйката – традиционен карикатурен стереотипен образ на Османската империя – на Великите сили. И докато важните гости в тази германска кръчма се гощават с основното ястие, наоколо с влажен поглед надзъртат дребосъци (България, Гърция, Сърбия, Румъния, Черна гора), за които остават огризките на големите¹. Още по-известна карикатура се наблюдава в „Харпърс Уийкли“, когато Бисмарк отново е в позицията на арбитър, Великите сили пак са край масата, но този път „Железният канцлер“ трябва да отбележи, че „Господа, наистина няма повече пуйка[Турция]“². Тези думи са съпроводени от сцена, на която заинтересованите държави протягат празни чинии, но на масата са останали единствено голи кокали.

Мотивът се среща в редица карикатури не само след Руско-турската война от 1877 – 1878 г., но е наблюдаван и след други конфликти, в които е поставян

въпросът за османското наследство. Високата порта веднъж е „пуйка“, друг път е пациент на смъртен одър, тежко болен човек. Източният въпрос е благодатна тема за карикатури, защото позволява на творците, които в повечето държави се налага да се съобразяват с цензурата, да проявят пълния си талант по външнополитически теми. За сметка на по-рестриктираните вътрешнополитически въпроси, където има и значителна автоцензура, атаката на сатирата е лишена от тези задръжки, когато се насочи към теми и персонажи от Ориента – както тогава Западна и Централна Европа гледат на владенията на Портата както на Балканите, така и в останалите османски провинции.

Не всички карикатури виждат бял свят и е нормална практика творбата на дори известни и талантиливи автори да не бъде непременно отпечатана. По различни причини, за които може да се предполага, някои карикатури остават на ниво скица – суров материал, който носи основните художествени заложи на един евентуален бъдещ завършен сатиричен шедевър. Подобни скици са естествена част от работния процес, като обикновено има различни варианти, преди да се премине към избор на най-въздействащия проект и той да се развие в цялостна карикатура. Понякога скиците са толкова сполучливи, че могат да попаднат в някои издания без нуждата да се добавят цвят и фонове елементи. Такива детайли могат да придадат повече натовареност и възможности за поместване на допълнителна символика в карикатурата. Понякога обаче простата графика със силен акцент върху основните мотиви на карикатурата е за предпочитане пред твърде преситени от символизъм, но трудни за интерпретация творби.

Подобен потенциал на по-скоро семпла, но въздействаща карикатура притежават две творби от Британския национален архив в Кю, Ричмънд. Скиците са посветени на Берлинския конгрес и притежават силно сходство една с друга. Техният автор Уилям Хари Арчибалд Чейсмор (1844 – 1905) е относително известен художник във Викторианска Англия, отдал голяма част от своята кариера на издания като сатиричното „Пънч“.

Карикатура 1. BNA, COPY 1/41/396

Карикатура 2. BNA, COPY 1/41/397

И двете карикатури поставят в центъра на експозицията масата на преговорите, където представителите на Великите сили излагат своите искания. И в двата случая на масата се вижда карта, на която е изписано „Европа“ и „Азия“. Тази карта е един от многото, но важни символи в карикатурата. Тя напомня, че Берлинският конгрес дефинира наново водещото място на Европа в решаването на дипломатически и военни проблеми в останалия свят, в

случая – в Османската империя. Но освен това картите в двете карикатури показват и идеята за преосмисляне на това какво е Европа и докъде достига тя.

Българският въпрос има голям принос в това преосмисляне. След бруталните жестокости, последвали Априлското въстание, които според британския историк А. Дж. П. Тейлър са „най-зловещите зверства през XIX в., докато не са надминати от Арменските кланета двайсет години по-късно“, европейското обществено мнение става съпричастно с християнското население в европейските провинции на Османската империя (The New Cambridge Modern History, Vol. XI. 1962, 545). Явно, в европейските интелектуални среди е налице прозрение, че в земи, смятани доскоро за ориенталски, се намират народи, които имат повече общо с тях самите. Това обстоятелство най-силно е подчертано от религиозната принадлежност. Викторианската епоха е време на голямо засилване на християнската мисионерска идея и новините за кланетата срещу християни са преживявани емоционално.

Около масата на преговорите Чейсмор решава да представи Ото фон Бисмарк, Дюла Андраши, Бенджамин Дизраели, Пьотър Шувалов, лорд Солсбъри, княз Александър Горчаков и Мехмед Али паша. За разлика от картината на Антон фон Вернер, на която присъстват представителите на всички делегации от поканените на конгреса страни, Чейсмор избира да се фокусира върху най-ключовите играчи, за да се акцентира тяхната важност и да се подчертае кой фактически взема решенията в световната политика. И в двете карикатури авторът използва следната повтаряща се композиция – от едната страна на масата, с фронтално разположение са Бисмарк, Андраши, Дизраели, Шувалов и Солсбъри, а с гръб и от другата страна на масата са Горчаков и Мехмед Али паша. Несъмнено това цели да изпълни функцията на перспектива в чисто техническо-художествен план, но едновременно с това поставянето на руския външен министър и османския представител в периферията внушава, че Високата порта и дори Русия са по-скоро непосредствени наблюдатели, но не и участници в акта на Берлинския конгрес. Главната роля е запазена, разбира се, за германския канцлер Бисмарк. Не е случайно, че във втората карикатура прусакият е умишлено изобразен значително по-едър от всички останали – наблюдение, което до известна степен може да се отнесе и до първата карикатура.

Това че за Бисмарк Берлинският конгрес се явява събитие, което да уплътни времето му до изборите за Райхстаг на 30 юли (Taylor 2000, p. 182), не означава, че срещата на Великите сили в германската столица следва да се подценява от гледна точка на значението си за международните отношения. За огромно отвращение на Бисмарк, Балканите продължават да играят важна роля в световната политика и германският канцлер трудно може да скрие как то невежеството си по темата, така и чувството на досада от Източния въпрос. Последният няма да се реши на конгреса и германската страна, която е най-

слабо заинтересована от дребнавите спорове за територии в Югоизточна Европа, трябва да приеме ролята на арбитър между онези, които имат апетити в Балканския регион.

Тъй като карикатурата все пак е британска, поставянето на Бисмарк като арбитър може да се прочете като косвена критика за слабостите на Великобритания и блестящата ѝ изолация – политика, която става непопулярна винаги когато Русия се активизира с планове си да ликвидира „болния човек на Босфора“. Традиционно Англия е тази, която играе ролята на балансьор, и замаяната ѝ от Германия е предизвикателство, с което британските политици не могат да се справят, или поне такова е едно от внушенията на карикатурата. Общественото мнение играе все по-голяма роля през XIX в. и неуспехите във външната политика се тълкуват като тежко поражение и водят до загуба на позиции вътре в страната. В контекста на конгреса поне двама водещи политици падат жертва на обществените нагласи. Подозираният в твърде миролюбив подход към Русия британски външен министър Ърл Дерби е заменен от способния и доста по-решителен лорд Солсбъри точно в навечерието на конгреса. На второ място е Шувалов – свален заради предполагаемата си отстъпчивост спрямо Великобритания, а всъщност изкупителна жертва заради дипломатическия провал на Русия на конгреса (Taylor 1954, 252).

Най-забележителната разлика между двете карикатури представлява изобразяването на Бенджамин Дизраели – изправен в първата творба и седнал редом до останалите на масата във втората. В изправената позиция Дизраели сочи карта и има вид на политик, който играе водеща роля в преговорите, засенчващ самия домакин – германския канцлер. От гледна точка на историческите факти подобна трактовка може да се аргументира. Британският премиер има силно и доминиращо присъствие на конгреса. Великобритания е готова за война срещу Русия, ако Горчаков не се придържа към руските обещания от преди войната от 1877 – 1878 г. Тези обещания включват Райхшатското споразумение (юли 1876 г.), Цариградската конференция, Будапещенската конвенция (15 януари 1877 г.), Лондонския протокол (март 1877 г.) и Лондонския проект за мир от 30 май 1878 г. На всяка една от тези дипломатически срещи, свързани с историята на Източната криза от 1875 – 1878 г., Русия систематично поема ангажимент към останалите Велики сили да не създава голяма държава на Балканите (Pargev 2017, pp. 200 – 244). Това е единственият начин за Александър II да избегне нов „кримски“ сценарий. Мирът от Сан Стефано очевидно е отстъпление от последователната политика на Русия да играе в симфонията на Европейския концерт, и английската реакция е остра.

Затова ролята на Дизраели може да изглежда по-активна на карикатурата – той е изправен, готов да изпълни ултиматума на Великобритания за война срещу Русия, ако Санкт Петербург не се върне към поетите си ангажименти. Едва ли е случаен фактът, че лорд Бийкънсфийлд е първият британски премиер,

който лично присъства на подобен международен дипломатически форум (Kissinger 1997, p. 133). Той е и единственият чуждестранен политик, поканен от Бисмарк в дома на германеца – близост, която „железният канцлер“ не демонстрира към никого преди и никого след това (Steinberg 2012, pp. 372 – 373). В личните разговори между „стария евреин“ и „пруския юнкер“ последният си дава сметка, че Лондон има пълна готовност да предприеме военни действия, ако Русия не отстъпи.

Андерсън спекулира за нежеланието на Великобритания да воюва през лятото на 1878 г. (Anderson 1966, p. 201). Думите на самия Дизраели са показателни: „Той [Бисмарк] се убеди, че ултиматумът не е преструвка, и преди да си легна, имах удовлетворението да знам, че Санкт Петербург се е предал“ или „той [Бисмарк] ме повика, за да разбере, дали политиката ми е ултиматум [срещу Русия]. Аз го убедих, че е, и руснаците се предадоха няколко часа след това“ (Steinberg 2012, pp. 372 – 373). Обществото в Англия бързо забравя „българските ужаси“ и руската заплаха отново пробужда традиционните русофобски настроения. Освен това Кипър е добра компенсация за Лондон, самият Бисмарк дори е впечатлен: „Това е прогрес, ще бъде популярно, нациите обичат прогреса“ (цит. по Тейлър 2000, 185). Дори Бисмарк, в традиционния си циничен стил, е на мнение, че в крайна сметка, Великите сили не са се събрали, „за да обсъждат щастието на българите, а за да осигурим мир на Европа“ (цит. по Тейлър 2000, 184). Дизраели не може да е по-съгласен с подобна идея, и определено цялостната динамика на общуване на Берлинския конгрес е доловена от автора на карикатурата – Бисмарк и Дизраели са тези, които диктуват дневния ред на този форум.

Във втората карикатура обаче ролите са разменени. Бисмарк е изобразен по-едър от всички, докато Дизраели е седящ. Андраши отново е между германския канцлер и британския премиер. Това е алюзия с ролята на Австро-Унгария, която е заинтересована от Източния въпрос и желае придобивки за ласкателното си поведение. А от друга страна, самият Андраши активно флиртува с представителите на Лондон и Берлин, за да затвърди претенциите на Виена в Западните Балкани, косвено доказателство, че Бисмарк и Дизраели държат силните позиции. Русия е в състояние на „цугцванг“, макар и спечелила войната срещу Портата, Петербург трябва да се съобрази с желанията на останалите Велики сили и да се примири със стратегическите отстъпки, които следва да се направят. Оценката на германския посланик в Петербург фон Швайниц е, че „конференцията протича много зле [за Русия]“ в атмосфера на силни антируски настроения (Steinberg 2012, p. 370).

Руското обществено мнение е възмутено от резултатите на конгреса (Evans 2016, 677), но не защото не е сбъдната „Санстефанска България“, а защото при една трудно спечелена война и достигане до подстъпите на Константинопол Русия трябва да капитализира победата си с контрол върху Бесарабия,

докато Англия и Австро-Унгария взимат значително по-големи и важни от стратегическа гледна точка територии – Кипър и Босна и Херцеговина. Горчаков, за когото Берлинският конгрес се явява последният дипломатически форум, няма избор и трябва да приеме посредничеството на Бисмарк, независимо че Петербург има по-големи надежди за партньорството си с Втория германски райх. Но дните на силното руско влияние в Берлин, изглежда, са минало и обединена Германия има самочувствието да е централен играч на международната сцена, за разлика от доста по-скромната Пруссия в миналото. Физиономията на Горчаков на карикатурата изразява примиреност и безсилие, а Шувалов и в двете карикатури гледа към Солсбъри. Британският външен министър също е непримирим по отношение на британските интереси в Ориента.

Мехмед Али паша придава карикатурен колорит със задължителния си фес, а на втората карикатура – носещ и голям ятаган (или сабя), единственият въоръжен участник на конгреса. Ятаганът на Мехмед Али може да се интерпретира като препратка към началото на кризата, неразривно свързана с жестоките репресии над българите през 1876 г. В заден план, надничайки зад завесите, са представителите на други държави, поканени на конгреса, малките участници, които остават безгласни и в двете карикатури имат вид на дребосъци, които учудено гледат масата на великаните в геополитиката. По физиономията им личи, че не очакват положителен развой за себе си, но са безпомощни да променят курса на историята.

Двете карикатури, посветени на Берлинския конгрес, притежават всички необходими художествени качества на една проникателна сатирична творба, типична за Викторианската епоха. Авторът съвършено долавя основния политически дискурс и с лекота пресъздава сложната динамика на Берлинския конгрес в илюстративен вид. Двете карикатури на Чейсмор са убедително доказателство за твърдението, че понякога една картина може да се равнява на хиляди думи. Или в този случай две карикатури да са равностойни на дълги страници от сложната дипломатическа история на XIX в.

Благодарности

Настоящата статия се финансира по проект „Дипломация и разузнаване на Балканите, XVII – XIX в.: Човешкият фактор и мрежите на влияние“. Номер на договора: КП-06-M90/1.

За използването на двете карикатури дължа благодарност на Британския национален архив, Кю, Ричмънд, и на мениджъра на отдел „Библиотека-изображения“ Пол Джонсън за съдействието, оказано ми в хода на подготовката на настоящата публикация.

БЕЛЕЖКИ

1. Напр. Вж. Le Perroquett, № 27, Année 7.
2. Harper's Weekly, 3 August 1878, p. 617.

ЛИТЕРАТУРА

- КИСИНДЖЪР, Х., 1997. *Дипломацията*. Труд. София.
- ПЪРВЕВ, И., 2017. *Балканите и Източният въпрос (1688 – 1878)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ТЕЙЛЪР, А. Дж. П., 2000. *Бисмарк. Човекът и държавникът*. Рива. София.
- ANDERSON, M. S., 1966. *The Eastern Question 1774 – 1923*. Macmillan. London.
- STEINBERG, J., 2012. *Bismarck. A Life*. Oxford University Press.
- TAYLOR, A. J. P., 1954. *Struggle for Mastery in Europe*. Oxford, Oxford University Press.

Документи:

- Британски национален архив, Кю, Ричмънд, Ref.: BNA: COPY 1/41/396.
- Британски национален архив, Кю, Ричмънд, Ref.: BNA: COPY 1/41/397.

Acknowledgments & Funding

This article is funded by the project “Diplomacy and Intelligence in the Balkans, XVII – XIX centuries: The human factor and the networks of influence”. Contract number: KP-06-M90/1.

For the use of the two cartoons, I owe gratitude to the British National Archive, Kew, Richmond and the manager of the Library-Images Department Paul Johnson for the assistance given to me in the course of the preparation of the current publication.

REFERENCE

- KISSINGER, H., 1997. *Diplomacy*. Sofia: Trud.
- PARVEV, I. 2017. *Balkanite i Iztochniyat vapros (1688 – 1878)*. Sofia University Press “St. Kliment Ohridski”.
- TAYLOR, A. J. P. *Bismarck. The Man and the Statesman*. Sofia: Riva
- ANDERSON, M. S., 1966. *The Eastern Question 1774 – 1923*. Macmillan. London.
- STEINBERG, J., 2012. *Bismarck. A Life*. Oxford University Press.
- TAYLOR, A. J. P., 1954. *Struggle for Mastery in Europe*. Oxford, Oxford University Press.

Documents:

British National Archives, Kew, Richmond, Ref.: COPY 1/41/396.

British National Archives, Kew, Richmond, Ref.: COPY 1/41/397.

**TWO BRITISH CARTOONS
ABOUT THE CONGRESS OF BERLIN, 1878**

✉ **Dr. Lubomir Krustev, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0003-3977-4970

Department of Modern and Contemporary History

Faculty of History

University of Sofia

E-mail: lckrustev@uni-sofia.bg